

1918 – A Nagy Összeomlás

SORSFORDÍTÓ ÉVEK 1.

A kötet szerzői

BALÁZS ESZTER
IFJ. BERTÉNYI IVÁN
GÉRA ELEONÓRA
HATOS PÁL

KATONA CSABA
KERÉNYI ÉVA
KOVÁCS DÁVID
MARUZSA ZOLTÁN

RÉVÉSZ TAMÁS
SCHEER, TAMARA
SZARKA LÁSZLÓ

© Szerzők, 2019

© Országgyűlés Hivatala, 2019

Minden jog fenntartva. Bármilyen másoláshoz, sokszorosításhoz, illetve adatfeldolgozó rendszerben való tároláshoz a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulása szükséges.

www.orszaghazkonyvkiado.hu

A kiadásért felel: Such György

A kiadvány az Országgyűlés Hivatala Közgyűjteményi és Közművelődési Igazgatósága szakmai programjai keretében készült.

Igazgató: Bellavics István

Az Igazgatóság könyvprogramjának koordinátora: Pelyach István

A német nyelvű tanulmányt fordította Ligeti Dávid

Szöveggondozó, korrektor, névmutató: Széll Szilvia

Műszaki szerkesztő, tördelő: Fodor Gábor

Borítóterv: Szigligeti Mária

Képszerkesztő: Csengel-Plank Ibolya

A borítón Müllner János felvételének részlete látható: *Gyűlés a háború ellen, a békéért a Parlament előtt, 1918. október 27.* (Magyar Nemzeti Múzeum, Fotótár)

Nyomta és kötötte az Alföldi Nyomda Zrt., Debrecen

Felelős vezető: György Géza vezérigazgató

magyar
nyomda termék
NYOMDA- ÉS PÁPIRIPARI SZÖVETSÉG

ISBN 978-615-5948-16-9

ISSN 2046-4876

TARTALOM

- 9 Maruzsa Zoltán: GRÓF TISZA ISTVÁN UTOLSÓ HÓNAPJA:
POLITIKAI TERVEK, KONCEPCIÓK
- 35 Ifj. Bertényi Iván: „HA NEM ÖLIK MEG TISZA ISTVÁNT,
AKKOR TRIANON SEM KÖVETKEZHETETT VOLNA BE.”
MEGMENTHETTE VOLNA TISZA MAGYARORSZÁGOT?
- 77 Hatos Pál: „LEGYEN BÉKE MÁR / LEGYEN VÉGE MÁR!”
A MAGYAR KÖZÉPOSZTÁLY RADIKALIZÁLÓDÁSA 1918
ŐSZÉN
- 95 Révész Tamás: TÖRDÖFÉS? AZ OSZTRÁK–MAGYAR
MONARCHIA HADSEREGÉNEK FELBOMLÁSA
1918 ŐSZÉN
- 115 Katona Csaba: „MILLIÓK SORSA TÖRIK DERÉKON.”
AZ ÖSSZEOMLÁS NAPLÓK ÉS EMLÉKIRATOK TÜKRÉBEN
- 135 Szarka László: „MAGYAROK ÉS NEM-MAGYAROK”.
ÖSSZEFOGÁS HELYETT ÖSSZEOMLÁS
Tisza István befejezetlen nemzetiségpolitikai fordulata
- 161 Tamara Scheer: „EZT CSAK EGY NYOMDAHIBÁNAK
TARTHATOM [...]” TISZA ISTVÁN ÉS A CSÁSZÁRI
ÉS KIRÁLYI KIVÉTELES ÁLLAPOT
AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ FOLYAMÁN
- 183 Kovács Dávid: VISSZHANGTALAN PRÓFÉCIA
VAGY UTÓLAGOS BÖLCSESSÉG?
Jászi Oszkár nézetei a Habsburg-monarchia felbomlásáról

201	Géra Eleonóra: „AZ OTTHON HŐSNŐI” AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ BUDAPESTJÉN
225	Balázs Eszter: „MAGYAR NYÁR 1918” Háború, bűnbakkeresés, gyász és megújulás az irodalmi lapokban
257	Kerényi Éva: 1918 – AZ UTOLSÓ MAGYAR NYÁR
269	A KÖTET SZERZŐI
274	NÉVMUTATÓ

Maruzsa Zoltán

GRÓF TISZA ISTVÁN UTOLSÓ HÓNAPJA: POLITIKAI TERVEK, KONCEPCIÓK

Ha a történelem iránt érdeklődő átlagos magyar olvasót megkérdezzük, hogy mit tud gróf Tisza István életének utolsó egy hónapjáról, akkor jó eséllyel fel fogja idézni az államférfi nevezetes október 17-i beszédének azt a részletét, miszerint ezt a háborút elvesztettük, illetve tudni fog október 31-i meggyilkolásáról. Mindkét esemény megtörtént, de korántsem írja le az egykori miniszterelnök politikai terveit, koncepcióit, amelyeket már a háború lezárása utáni Magyarország bel- és külpolitikájával kapcsolatosan fogalmazott meg. A Tisza-gyilkosság centenáriuma elhangzott előadásom írott változatában ezért erre az utolsó egy hónapra fogok koncentrálni. Az előadás bizonyos értelemben hiánypótló, hiszen bár gróf Tisza István politikusi életpályájával kapcsolatosan több monográfia is napvilágot látott,¹ és számos tanulmány foglalkozott személyével, érdekes módon a rendelkezésre álló szakirodalom igen keveset foglalkozik bel- és külpolitikai elképzeléseinek a világháború alatti, és különösen az élete utolsó néhány hetében bekövetkező változásával. Ez az érdektelenség semmi esetre sem indokolt, hiszen jól tudjuk, hogy mekkora vita dúl a hazai történettudományban (és alkalomadtán a politikában is) az „őszirózsás forradalmat” követő időszak politikai teljesítményének megítéléséről, az akkor elkövetett hibákról vagy sikerekről, amelyek gyökerei azonban ott rejtőznek az október 31-ét megelőző hónapokban. Különösen igaz ez a magyar külpolitikára – már amennyiben létezett ilyen –, amelynek a katonai vereség utáni teljesítménye semmiképpen sem nevezhető sikertörténetnek, hiszen az eseménysor végén a magyarságra nézve tragikus következményekkel járó trianoni békeszerződés áll. Az első világháborúban elszenvedett katonai vereséget természetesen Tisza István sem változtathatta meg, nem érdektelen azonban annak vizsgálata, hogy hogyan látta a háború utolsó hónapjában a magyarság nemzetközi mozgásterét, milyen bel- és külpolitikai lehetőségeket vázolt fel az ellenzékben lévő, mégis legerősebb parlamenti párt vezetőjeként a politikai elit számára.

¹ PÖLÖSKEI Ferenc: *Tisza István*. Budapest, 1985. VERMES Gábor: *Tisza István*. Budapest, 2001. TÖKÉCZKI László: *Tisza István eszméi, politikai arca*. Budapest, 2000.

Tisza István 1913. június 10-én került másodszor is Magyarország miniszterelnöki székébe. Mivel pártja, a Nemzeti Munkapárt 1910 óta abszolút többséggel rendelkezett a képviselőházban, a kormányzás feltételei kedvezőek voltak, 1914. július 28-án azonban kitört az első világháború, ezért Tisza minden figyelmét a belső nyugalom fenntartására és a katonai képességek maximalizálására fordította, kemény kézzel kormányozva Magyarországot. Politikája meglepően sokáig eredményesnek bizonyult, a háború elhúzódása és a nehézségek fokozódása azonban az ő tekintélyét is megtépázták, az antant államaiban pedig úgy tekintettek rá, mint a Monarchia erős emberére, aki egyúttal a központi hatalmak háborús ellenállásának egyik oszlopa. Nem véletlen tehát, hogy a Ferenc József halála után jelentős ambíciókkal trónra lépett IV. Károly király már 1917 februárjában mást szeretett volna a magyar miniszterelnöki székben látni.² Mivel az uralkodó belső reformokra – így különösen a választójog bővítésére – vonatkozó elképzeléseivel Tisza sem azonosult, néhány hónapos manőverezést követően – a király erőteljes nyomására – 1917. május 23-án benyújtotta lemondását. Miniszterelnökként először Esterházy Móric gróf, majd Wekerle Sándor követte hivatalában, aki akkor már harmadszor került a miniszterelnöki székbe.

A képviselőházban a politikai viták tárgyát igen ritkán képező katonai erőfeszítések mindennapos munkáján túl a Wekerle-kormány programjának sarkalatos pontja a választójog széles körű, gyökeres reformja volt, melynek kapcsán 1918 nyaráig zajlott a vita a Parlamenten kívül és belül, alapvetően megmérgezve a pártok közötti viszonyokat. Az országgyűlési képviselők választásáról szóló 1918. évi XVII. törvény alapján 2 715 000 (Vázsonyi eredeti javaslata szerint pedig 3 855 000) lett volna a választók száma, szemben az 1913. évi XIV. törvény (a Lukács–Tisza-féle választójogi törvény) 1 627 000 választójával. A választójogi kérdések napirendre tűzése – amit Tisza következetesen ellenzett – a radikálisabb ellenzék malmára hajtotta a vizet, a kérdés képviselőházi vitája ugyanis lehetővé tette számukra az általános választójog követelésének napirenden tartását. Ha mérleget kellene vonnunk a Tisza lemondását követő másfél éves időszakról, akkor megállapíthatjuk, hogy a kisebbségi kormány működését minden területen az akcióképtelenség jellemezte. Az uralkodó azt a célját, hogy Tisza elmozdításával és a választójog kiterjesztésével stabilizálja a magyar-

² BARABÁSI KUN József – ILLÉS Gábor – MARUZSA Zoltán: *Gróf Tisza István képviselőházi beszédei*. 6. kötet. Budapest, 2011, 383–384.

országi viszonyokat, nem érte el, sőt: az élelmezési és a katonai állapotok miatt már 1917 elején is feszült helyzetet sikerült a sorozatos kormányváltásokkal és parlamenti vitákkal tovább rontani. 1918 őszére, az augusztus 8-i német vereséget követően nyilvánvalóvá vált, hogy nem sikerülhet a francia–brit haderő megtörése még az amerikai csapatok megérkezése előtt. Az antant a többi hadszíntéren is megindította általános támadását, mégpedig először a Balkánon: a szeptember 15-én kezdődött támadásra a macedóniai bolgár arcvonal néhány nap alatt összeomlott, Bulgária szeptember 26-án már fegyverszünetet kért. Bulgária kiválása Törökországot is magával rántotta: a palesztinai török arcvonal áttörése után végül október 18-án Törökország is követte Bulgária példáját.

Bulgária összeomlásával egyidejűleg folyt le Tisza utolsó politikai küldetése, tizenhárom napos (szeptember 13–25.) délszláv útja. Erről és az ezzel kapcsolatos lényeges mozzanatokról részletesen beszámol a Tisza mellé beosztott katonai kísérő, Nádasdy Béla akkori vezérkari alezredes.³ A rendelkezésünkre álló adatok értelmében Tisza délszláv útja minden valószínűség szerint a királynak a délszláv kérdés mielőbbi megoldására irányuló törekvésével függött össze. Célja az volt, hogy a többségi párt vezére a délszláv kérdést a helyszínen tanulmányozza, lehetőleg széles körű megbeszélések nyomán személyesen tájékozódjon a politikai hangulatról, hogy közvetlen tapasztalatai meggyőzzék az ún. „szubdualisztikus-nagyhorvát” megoldás helyességéről. E szerint a Monarchia összes délszláv országait (Horvát-Szlavónországok, Dalmácia, Bosznia-Hercegovina) a magyar Szent Korona alatt külön autonóm testben kellene egyesíteni, amely Magyarországhoz lényegileg hasonló viszonyban állana, mint az 1868. évi XXX. törvény szerint Horvát-Szlavónországok.⁴ Ezzel a király által helyezett megoldási tervvel szemben Wekerle miniszterelnök, csakúgy, mint Tisza és Apponyi, hallani sem akart Horvátország ilyen megnagyobbításáról, és Bosznia-Hercegovinát csak külön országgént, mint „corpus separatumot”, azaz a horvát-szlavón komplexumtól „különálló testet” akarták a magyar állammal kapcsolatba hozni. Az a tény, hogy Tisza délszláv útjának tapasztalatai után is ehhez az utóbbi megoldási módhoz ragaszkodott, kitűnik József főherceg 1918. szeptember 29-i feljegyzéséből. Eszerint a király reichenau kastélyának előszobájában kihallgatása előtt Tiszá-

³ NÁDASDY Béla: *Az utolsó kísérlet, 1918. Tisza István gróf utolsó politikai missziója*. Budapest, 1938. VERMES: I. m. 457–463.

⁴ Eduard Ritter von STEINITZ: *Erinnerungen an Franz Joseph I. Kaiser von Österreich, apostolischer König von Ungarn*. Berlin, 1931, 339–353. Graf Stephan BURIÁN: *Drei Jahre aus der Zeit meiner Amtsführung im Kriege*. Berlin, 1923, 293–294. GRATZ Gusztáv: *A dualizmus kora. Magyarország története, 1867–1918*. I–II. kötet. Budapest, 1992 (reprint), II. 372–375.

val beszélgetve kitűnt, hogy a délszláv kérdésben egy nézetben vannak, miszerint „Dalmácia Horvátországhoz csatolandó, Bosznia-Hercegovina tág autonómiával Szent István koronájának egy országa legyen”.⁵ Ismerve Tiszának a magyar–horvát állami egységhez való ragaszkodását, egész természetesnek kell mondanunk a tájékozódó út csúcspontját jelentő, elhíresült szeptember 21-i szarajevói jelenetet, amikor Tisza az előző napon neki átnyújtott „délszláv nyilatkozat” aláíróinak nála megjelent küldöttségét – a dualizmus és a magyar–horvát állami közösség „megmozdíthatatlan határait” hivatkozva – „alapos és megfelelő goromba kitanításban” részesítette. Az, hogy helyes volt-e ez a tárgyalási stratégia, kétséges, de az bizonyos, hogy Tisza a helyzet komolysága ellenére is fontosnak érezte, hogy erőt demonstráljon a délszláv egyesülési törekvésekkel szemben.⁶

A hadi szempontból végzetes szeptember végén mutatkozó belső állapotokról Andrássy a következő élethű képet festi:

„A programját megvalósítani képtelen, felülről elejtett, belsőleg megosztott, Tiszának – az ellenfélnek – befolyása alatt álló kisebbségi Wekerle-kormány vezeti az ügyeket. A szociáldemokrácia csak a legtúlzóbb radikális párttal van összeköttetésben [...]. A választójog platformját mindinkább a pacifista, antimilitarista platform szorítja háttérbe. A defetizmus rohamosan terjed. A züllő kormányhatalom széles kapukat nyit az agitációnak, mely a hadsereg tartalékformációit kezdi megmételyezni. A flottánál és a szárazföldi hadseregnél az engedetlenség napirenden van. [...] A perifériák anarchiáját fokozza a központ anarchiája. A pártharcok, az ambíciók mérkőzése, azoknak előre törtetése, akik azt hiszik, hogy egyedül ők bírják a nemzetet megmenteni [...] még jobban felzaklatják a kedélyeket. [...] Nagy a veszély, hogy a békekötés előtt összeomlik a belső front, és az ellenség kegyelmére leszünk kiszolgáltatva.”⁷

⁵ JÓZSEF főherceg: *A világháború, amilyennek én láttam*. I–VII. kötet. Budapest, 1926–1934. VII. 388. Ez a feljegyzés azért becses, mert Tisza a nyilvánosság előtt már nem nyilatkozhatott a bosnyák-, illetve horvátkérdésben elfoglalt álláspontjáról, a szeme előtt lebegő megoldási módokról.

⁶ „Tisza ott állt nagy igazságával. De a Monarchia, amelynek igazságát hozta ide le, már nem volt sehol. Ez a birodalom hagyta őt el s nem Sola és követéarsai. Nem operett jelenet volt ez, hanem a szomorú játék közelgő vége.” HEGEDÜS Lóránt: *Két Andrássy és két Tisza*. [Budapest, 1937], 358. A Tiszának szeptember 20-án átadott „délszláv nyilatkozat” hiteles teljes szövegét és a szeptember 21-i, drámai hatású „szarajevói jelenet” hű leírását megtaláljuk: NÁDASDY: *I. m.* 167–171. és 190–192.

⁷ Gróf ANDRÁSSY Gyula: *Diplomácia és világháború*. Budapest, [1920], 187–188. Ezen időszak egyre terjedő forradalmi hangulatáról lásd KÁROLYI Mihály: *Egy egész világ ellen. Első kötet: Harcom a békéért*. [Bécs] 1923, 360–366. Ludwig WINDISCHGRAETZ: *Vom roten zum schwarzen*

Ifj. Bertényi Iván

„HA NEM ÖLIK MEG TISZA ISTVÁNT,
AKKOR TRIANON SEM KÖVETKEZHETETT
VOLNA BE.” MEGMENTHETTE VOLNA
TISZA MAGYARORSZÁGOT?

Életének 58., házasságának 33. évében, 1918. október 31-én délután 5 óra és fél 6 között, a Róheim családtól bérelt Hermina úti villájában katonaruhás egyének meggyilkolták gróf borosjenői és szegedi Tisza István országgyűlési képviselőt, Magyarország korábbi képviselőházi elnökét és kétszeres miniszterelnökét. Ez a már több mint száz évvel ezelőtti politikai gyilkosság ma is sokakat foglalkoztat, hiszen a megelőző évtizedek legnagyobb hatású és sokak szerint legtehetségesebb politikusáról volt szó. A gyilkosságra a 20. századi Magyarország első nagy rendszerváltozásának napján, az őszirózsás forradalomnak nevezett események egyikeként került sor, így az új rend hatalomra kerülése és a régi rend jelképes figurájának erőszakos halála összeolvadt. „Tisza István áldozatául esett a forradalomnak és vele együtt a nemzet is elbukott”¹ – látta közel negyedszázados távlatból egy emlékező. Tisza egykori párttársa és kétkötetes életrajzának szerzője, Horánszky Lajos emelkedettebben így fogalmazott:

„A magyar Siegfried sorsával a nemzet sorsa is megpecsételtetett [...] Tisza István bukása egyjelentőségű lett az ezeréves magyar állam bukásával, az új mohácsi vész bekövetkezett, Trianon éjszakája reáborította szárnyát a szerencsétlen magyar nemzetre”.²

A régi rend ünnepelt irodalomtörténészének emlékbeszédében is hasonlóan retorizált formában köszön vissza ugyanez a gondolat: „Így esett el ő és így estünk el vele mindnyájan. [...] vele együtt egész világunk összeomlott, mint ahogyha ezt a világot ő maga tartotta volna.” A régi magyar hősiesség és rendíthetetlen hazaszeretet „legmegragadóbb képe, legbeszéde-sebb sugallója, megerősebb bástyája” volt, és úgy tűnt, „mintha az ő ajakának utolsó sóhajával a nemzet régi lelkéből is elszállott volna valami”.³ Drámai tömörséggel kapcsolta össze Tisza halálát és a nemzeti katasztró-

¹ BARANYAI Lipót: *Tisza István*. Budapesti Szemle, 1942. július, 9.

² HORÁNSZKY Lajos: *Tisza István és kora*. S. a. r.: Horánszky Nándor. Budapest, [1994, a kéziratot a szerző 1935-ben zárta le]. II. kötet, 1336–1337.

³ BEÖTHY Zsolt: *Tisza István emlékezete*. Budapest, é. n. [a Nemzeti Társaskör 1919. október 31-i gyászünnepén elhangzott beszéd], 3–4.

fát az egykori munkapárti képviselő, Hegedüs Lóránt: „Tisza lehullott a földre. Vele lehullott nemzete.”⁴

A Tisza gyilkosai ellen folytatott perben az ügyész így fogalmazott: „[...] azon a végzetes napon, amikor a gyilkosok fegyverdörrenése után, halódó ajkáról elhangzott az utolsó sóhaj, abban a percben kezdődött ennek a szerencsétlen hazának végpusztulása is.”⁵ Tisza hívei szemében és főleg utólag nézve mások számára is egybekapcsolódott Tisza megölése és a haza tragédiája,⁶ így mindazok, akik a nemzeti tragédiát Károlyi Mihály és társai tevékenységével kapcsolták össze, Tisza megöléséért is őket hibáztatták. Már akkoriban is, de azóta is sokszor keresik a merénylet értelmi szerzőit, kitervelőit, azaz a valódi felelősöket a Károlyi-kormány vezető személyiségei között, egyesek akár magát Károlyi Mihályt személyesen is meggyanúsítva, elvégre köztudomású volt, hogy a két politikus között kifejezetten rossz volt a viszony. A politikustársaihoz hasonlóan katonai szolgálatot vállaló Károlyi a harcok szünetében, sakkozás közben nagyapámnak a családi hagyomány szerint azt mondta, hogy „Ezt a Tiszát egy kanál vízben meg tudnám fojtani.” Károlyi Mihály ötlette volna meg nagy ellenfelét, hogy hatalomra kerülhessen? Ez a politikai gyilkosság és ennek elkövetői, illetve különösen is értelmi szerzői lennének felelőssé tehetőek mindazért a tragédiáért, ami Magyarországot a következő hónapokban érte? Vagy a tragikus összeomlásért a kommunistákat terheli a fő felelősség, mert miattuk nem volt arra esély, hogy a világháborút megnyerő antant meghallgassa a magyar ellenérveket, és ezért lett ennyire brutális a béke feltételrendszere? Vagy, ellenkezőleg, 1919-re már minden eldőlt, és a történelmi Magyarország bukásáért a háborús vereséget kell egyedül okolni, s ha ez a felelősség személyessé tehető, akkor az országot a háborúban irányító régi elitet lehet és kell vele vádolni?

Még ma is különböző felfogások uralkodnak a téma iránt érdeklődők között, így nem meglepő, hogy a felelősök keresése a nemzeti katasztrófa után még hevesebb volt. Egy baloldali újságíró megállapítása szerint az 1918-as forradalom utáni öt év olyan korszakot képez, „amelyet bizonyára úgy jellemez majd a történetíró, hogy vádlottak vádolták egymást. Ma mindenki a vádlottak padján ül. Az is, aki a cselekvők között szerepelt, az

⁴ HEGEDÜS Loránt: *Széchenyi, Kossuth, Tisza*. Budapest, 1941, 68.

⁵ DR. SZILASSY Pál királyi ügyész vádbeszéde a Tisza-pörben. Budapest, 1921, 3.

⁶ Tisza István – és Károlyi Mihály – alakjának az emlékiratok tükrében való elemzését Romsics Gergely végezte el a legalaposabban, rámutatva arra, hogy „Személyük egy-egy politikai irány és világnézet jelképévé vált”, és ezért „Tisza és Károlyi képe életnagyságnál nagyobbra nőtt”. ROMSICS Gergely: *Mítosz és emlékezet. A Habsburg Birodalom felbomlása az osztrák és magyar politikai elit emlékirat-irodalmában*. Budapest, 2004, 82–89. Az idézetek a 82. oldalon.

is, aki félreállott. Az egyik azért bűnös, mert cselekedett, a másik azért, mert nem mert cselekedni.”⁷

Persze érthető is ez, hiszen a magyar történelem egyik legnagyobb traumája következett be ekkor a világháború elvesztésével, a forradalmakkal, a vörös- és fehérterrorral és elsősorban a történelmi ország megszűnésével. Bár mindez a nagy európai átrendeződés része volt, de a magyar nemzet és a magyar állam ezeréves történetében a török pusztításhoz mérhető válságnak mondható. Magyarország az egyik európai nagyhatalom befolyással bíró részéből elszigetelt, kicsi és válságban lévő, szegény állammá vált, ahol a politikai ellentéteket a bal- és jobboldali szélsőségek által elkövetett gaztettek még jobban kiélezték. Érzékeny veszteséget jelentett, hogy a politikai ellenfelek elől külföldi emigrációba kényszerültek politikusok, művészek, tudósok, akiknek alkotó munkájára a nehéz helyzetbe került országnak bizonyára szüksége lett volna.⁸ Az ország feldarabolása, a világháborús nélkülözés meghosszabbodása, a politikai bizonytalanság, a közbiztonság megszűnése és a hatalom birtokosainak erőszakos megnyilvánulásai, a pénzügyi stabilitás összeomlása, az idegen megszállás és az emiatt otthonukat elhagyni kényszerülők speciális, de egyáltalán nem elszigetelt problémái pedig olyan családok életét is megkeserítették, akiknek semmi dolguk nem volt a politikával. A világháborús vereséggel kezdődő és a bethleni konszolidációig terjedő évek ezért osztársadalmi mértékben is kirívóan rossz időszakot hoztak a magyarságra, így teljesen érthető, hogy olyan sok embert élénken érdekelt, ki vagy kik miatt következett be a százezreket és milliókat húsbavágóan érintő történelmi kataklizma.

A nemzeti katasztrófa közben legalább három rendszerváltozás következett be gyors egymásutánban: a Monarchia felbomlását követte a Károlyi Mihály-féle baloldali demokratikus rendszer 141 napja, majd a Tanács-

⁷ KORCSMÁROS Nándor: *Forradalom és emigráció*. Budapest, 1923, 3. Korcsmáros munkájára általában: CSUNDERLIK Péter: *A „vörös farsangtól” a „vörös tatárjárásig”. A Tanácsköztársaság a korai Horthy-korszak pamflet- és visszaemlékezés-irodalmában*. Budapest, 2019, 129–130.

⁸ Megjegyzendő, hogy bár a magyarországi belpolitikai küzdelem végeredménye folytán a legnagyobb és véglegesen emigrációba kényszerült tábor a bal- és szélsőbaloldali híveiből került ki, az első emigránsok 1918 őszén még konzervatív liberálisok (például ifj. Andrássy Gyula gróf) és demokraták (például Vázsonyi Vilmos) voltak, hogy azután a Tanácsköztársaság idején a külföldre menekülők spektruma a radikális jobboldali (például Horthy Miklós, Gömbös Gyula) tábortól a konzervatívokon (például Károlyi Gyula gróf, Bethlen István gróf és Teleki Pál gróf) a liberális demokratákig (például P. Ábrahám Dezső, az egyik szegedi ellenkormány vezetője) és néhány mérsékelt szociáldemokratákig (például Garami Ernő) vagy polgári radikális vezetőig (például Jászi Oszkár) terjedjen. Az emigráció legnagyobb, bal- és szélsőbaloldaliakból álló hulláma azután az ellenforradalmi kurzus hatalomra jutását követően, jelentős részben a fehérterror miatt hagyta el Magyarországot.

köztársaság 133 napos szélsőbaloldali proletárdiktatúrája, hogy azután az ország jelentős részére kiterjedő román megszállást követően a jobboldali ellenforradalmi rendszer keménykezű uralma következék. A különböző rendszerek egyrészt a megelőző rezsimeket hibáztatták a bekövetkezett súlyos helyzetért, majd működésükkel a bajokat újabbakkal tetézték, hogy azután utódjaik még ezekért is őket tehessék felelőssé. A felelősök keresése így összeolvadt az ideológiai és politikai harcokkal, ezért nem különösebben csodálkozhatunk, ha a korszak publikációiban az objektív és elfogulatlan ítélkezés ritka, mint a fehér holló, ellenben a legkülönbözőbb szerzők nagy vehemenciával emeltek vádat a bekövetkezett katasztrofális helyzetért politikai riválisaik ellen.⁹ Ha tehát valaki a korszak fő- és mellékszereplőinek írásai alapján kívánná megvonni a felgyorsult események mérlegét, igen nehéz helyzetbe jutna, hiszen az egyes politikai ideológiákhoz, pártokhoz húzó szerzők magától értetődően találták meg a bűnöst az ellenoldal képviselőiben, és a legritkább esetben voltak képesek legalább minimális önkritikára. Nehéz kiszűrni a valós tartalmat a bűnbakkeresés túlzó és igazságtalan megnyilvánulásai és leegyszerűsítő ítélkezései közül, és a korszak eseményeiben kevésbé tájékozott olvasó olykor túl könnyedén azonosul sodró lendületű, koncepciózus és leegyszerűsítő sémái folytán könnyen megérthető irományokkal, amelyek azonban egyáltalán nem az objektív igazságkeresés igényével készültek.¹⁰

Jelen írásomban azonban nem azt a kérdést vizsgálom, hogy ki volt a felelős Tisza haláláért,¹¹ hiszen ezzel nem csupán két per, hanem történeti jellegű munkák is foglalkoztak.¹² A terjedelmi korlátok azt sem teszik természetesen lehetővé, hogy annak megállapítására vállalkozzak, hogy Tisza István (vagy más politikus) milyen mértékű felelősséggel tartozik az összeomlásért. Kérdésem ennél jóval kevésbé egzakt, jöllehet már a gyilkosság utáni években is sokan feltették: mi lett volna, ha Tiszát nem

⁹ Vö.: Pók Attila: *A haladás hitele. Progresszió, bűnbakok, összeesküvők a huszadik századi Magyarországon*. Budapest, 2010, különösen 7–30., 107–132., 159–171.

¹⁰ A baloldali emigráció vezetőinek memoárjai mellett kifejezetten érdemes itt említeni Tormay Cécile *Bujdosó* könyvét, de a mi szempontunkból különösen fontos Herczeg Ferenc *Két arckép* című írása is. Elgondolkodtató, hogy az utóbbi években mindkettőt újra többször kiadták.

¹¹ A vélemények különben a Károlyi Mihály személyes felelősségét hangsúlyozóktól (például Tormay Cécile) a kóbor katonákig terjednek. Utóbbira: „Tisza István nem egy szervezett gyilkosságnak, hanem a disztिंगválni nem tudó népharag kitörésének lett az áldozata. Kóbor katonák gyilkolták meg.” BÖHM Vilmos: *Két forradalom tüzeiben. Októberi forradalom – Proletárdiktatúra – Ellenforradalom*. München, 1923, 53.

¹² Például: HEGEDŰS Sándor: *Egy politikai per kulisszatitkai*. Budapest, 1976; BENCsik Gábor (szerk.): *Gróf Tisza István gyilkosai a hadbíróság előtt*. Budapest, [2002]; legújabban pedig: CSERE Péter: *Gróf Tisza István meggyilkolása*. Budapest, 2013.

ölik meg? „Csak” azt kívánom tehát felvázolni, hogy lett volna-e esélye Tiszának megmenteni Magyarországot a bekövetkező évek katasztrofális eseményeitől.

Mindez ugyanis meglehetősen elterjedt vélekedés. Ahogy a gondolat már a két világháború között is többször felbukkant, úgy manapság többen hangoztatták azt a felfogásukat, hogy ha a nagy magyar politikus életét nem oltják ki a gyilkosok puszkagolyói, Magyarország talán elkerülheti a rá következő hónapokban elszenvedett tragikus eseményeket. Tisza István dédunokája, Patay Tibor egyszer azt nyilatkozta: „Többektől hallottam, ha nem ölik meg Tisza Istvánt, akkor Trianon sem következhetett volna be”. Szerinte a békeszerződést alá kellett volna akkor is írni, de ő volt az egyetlen politikus, akit a Nyugat elfogadott. Vele nem teheték volna meg ugyanazt, mint a kormányzásban tapasztalatlan Károlyi Mihállyal.¹³ Egy kormánypárti országgyűlési képviselő 2011. április 27-i, Tisza István születésének 150. évfordulója alkalmából tartott napirend előtti felszólalásában hasonlóan vélekedett:

„Az idő s a mai Magyarország már bebizonyította, hogy gróf Tisza István volt az a szikla, amelyen fennakadhatott volna az 1918–1919-es gyalázatos őszirozás forradalom és Tanácsköztársaság, és gróf Tisza István volt az utolsó szikla, akit ha 1918. október 31-én a Hermina úti villájában orvul nem ölik meg, akkor ellen tudott volna állni annak, hogy a történelmi Magyarország szétesen.”¹⁴

A gondolat a nem szakmai közvéleményben is megtalálható,¹⁵ de a korszak egyik neves kutatója is azt emelte ki egy Tisza meggyilkolásával foglalkozó könyv legfontosabb megállapításaként, hogy „[...] ha nem ölik meg Tiszát, lehetőség lett volna a maradék magyar erők összevonására s a haza, a Magyar Királyság megvédésére a szomszédok területablásai ellen.”¹⁶

Megmenthette volna Tisza István Magyarországot, ha nem ölik meg? De egyáltalán van-e jogosultsága a „mi lett volna, ha nem ölik meg Tiszát” kérdésnek? Már a középiskolások is sokszor hallhatják, hogy „a történe-

¹³ Miközben a kormányzási tapasztalat hiánya ténykérdés, ahogy a későbbiekben érintjük, egyáltalán nem igazolható, hogy az antant kedvezőbb feltételeket adott volna Magyarországnak, ha Tisza a tárgyalópartner. https://aktualis.blogstar.hu/2017/10/31/nem-futott-el-sorsa-elol-tisza-istvan/44229/?fbclid=IwAR2PRcAvXXmYM1g_KrmXHft-86wyPMPKpbPw_gf_nYx5QnZScnLTF36JVfo – utolsó letöltés: 2019. szeptember 15.

¹⁴ https://www.parlament.hu/naplo39/086/n086_010.htm – utolsó letöltés: 2019. szeptember 15.

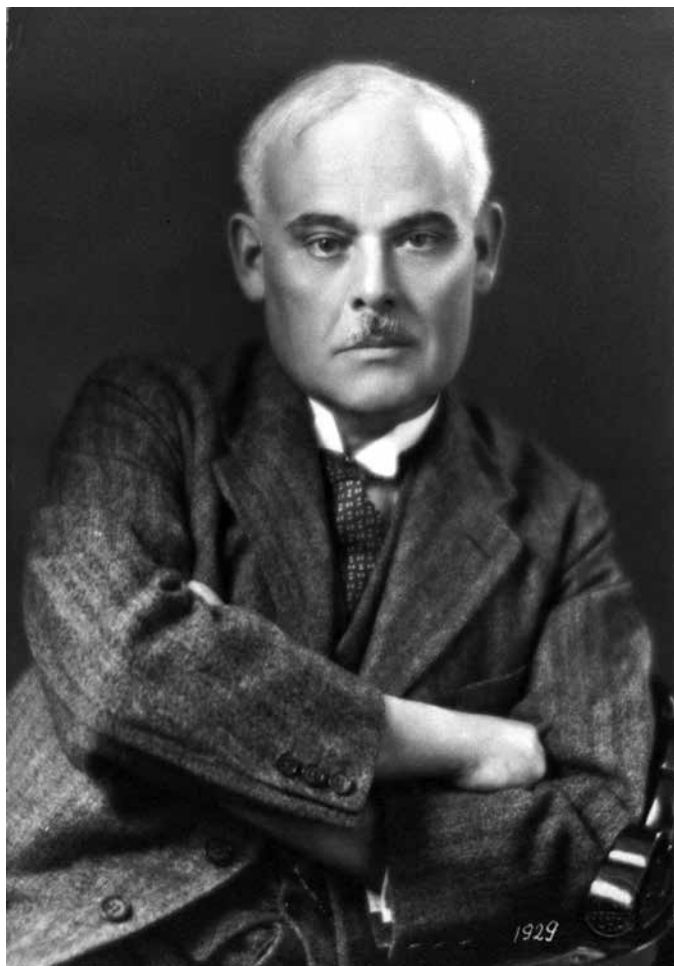
¹⁵ „Ha Tisza István életben marad, nincs 1919-es kommunizmus, és nincs Trianon” – írta még 2005. december 5-én az Index Fórumra egy Faramir74 nevű hozzászóló. <http://forum.index.hu/Article/showArticle?t=9025243> – utolsó letöltés: 2019. szeptember 15.

¹⁶ RAFFAY Ernő: *Előszó*. In: CSERE Péter: *Gróf Tisza István meggyilkolása*. Budapest, 2013, 7.

Kovács Dávid

VISSZHANGTALAN PRÓFÉCIA VAGY UTÓLAGOS BÖLCSESSÉG?

Jászi Oszkár nézetei a Habsburg-monarchia felbomlásáról

Jászi Oszkár az 1918-as nagy összeomlás okaival két nagyobb munkájában is foglalkozott. Az egyik az 1920-ban, Jászi bécsi emigrációja idején született, a „két forradalom” okait és történéseit bemutató *Magyar kálvária – magyar föltámadás. A két forradalom értelme, jelentősége és tanulságai* című könyv.¹ A másik az 1929-ben eredetileg angol nyelven megjelent, a Chicagói Egyetem felkérésére elkészített *The Dissolution of the Habsburg Monarchy*, amelynek magyar nyelvű kiadása csak 1982-ben látott napvilágot *A Habsburg-monarchia felbomlása* címen.² Az elsőt az emlékiratok közé sorolják, amely műfaji sajátosságaiból fakadóan a szubjektív véleményformálásnak, indulatoknak, az apologetikus írói szándékoknak nagyobb teret ad, mint a tudományos értekezések. Jászi maga is önvallomásnak nevezte írását: „Hitem szerint ezekben a katasztrofális időkben kötelessége mindazoknak, akik az eseményekben fontosabb szerepet játszottak, szigorú önvallomást tenni [...]”.³

Ezzel szemben *A Habsburg-monarchia felbomlása* a köztudatban, tudományos, történeti munkaként van számontartva, és Jászi is így tekintett rá. A könyv tudományos jellegét támasztja alá a számos elismerő értékelés, mind a kortársak, mind az utókor magyar és külföldi történészei részéről.⁴ A könyv magyar nyelvű kiadását követően Hanák Péter az 1980-as években papírra vetett méltatásaiban Jászi művének „pártatlanságát”⁵ és megállapításainak időt álló mivoltát emelte ki: „Fél évszázad múltán joggal állapíthatjuk meg, hogy a könyv hasznát és értékét nem koptatták el a drámai

¹ A legteljesebb magyar nyelvű kiadás 1989-ben jelent meg Veres András szerkesztésében. Ez a kötet az 1921-es második bécsi magyar nyelvű, illetve az 1923-as német és az 1924-es angol kiadáshoz készült kiegészítéseket is tartalmazza. JÁSZI Oszkár: *Magyar kálvária – magyar föltámadás. A két forradalom értelme, jelentősége és tanulságai*. Budapest, 1989.

² OSCAR JÁSZI: *The Dissolution of the Habsburg Monarchy*. Chicago, 1929. JÁSZI Oszkár: *A Habsburg-monarchia felbomlása*. Budapest, 1983.

³ JÁSZI: *I. m.* 1989, 15.

⁴ A könyv külföldi és kortárs hazai fogadtatástörténetére vonatkozóan lásd LITVÁN György: *Jászi Oszkár*. Budapest, 2003, 309–311. HANÁK Péter: *A kelet-közép-európai nyomorúság okairól. Egy dunatáji hazafi testamentuma*. In: JÁSZI: *I. m.* 1983, 12.

⁵ HANÁK Péter: *Jászi Oszkár dunai patriotizmusa*. Budapest, 1985, 119.

fordulatokban és értékváltoztatásokban bővelkedő évtizedek: standard mű lett.”⁶ Az életmű másik elmélyült kutatója Litván György 2003-as Jászi-monográfiájában Hanákhoz hasonló szellemben nyilatkozott:

„A Monarchia szerkezetével és felbomlásával foglalkozó hatalmas történeti szakirodalomban fontos és több vonatkozásban különleges hely illeti meg a munkát [...] különlegessége nem elsősorban kétségtelen adatgazdagságában és szerkezeti áttekinthetőségében áll, hanem abban, hogy a szigorú objektivitást és pártatlanságot egyesíteni tudja a személyes és szenvedélyes tanúságtétellel.”⁷

Más értékelők korántsem látták ennyire problémátlanul objektív és szenvedélyes tanúságtétel állítólagos zavartalan szimbiozist. Richly Gábor és Ablonczy Balázs közös tanulmányukban ugyan kiemelik, hogy Jászi ebben a tudományosnak szánt munkájában „árnyaltabb, összetettebb képet tudott nyújtani a Monarchia – és benne Magyarország – összeomlásához vezető útról”, mint korábbi írásában, azonban „elfogultságai gyakran átütnek” ezen is.⁸

Úgy vélem, hogy a két könyv közötti műfaji különbségek nem fedhetik el azok szemléleti azonosságát, a Jászi tollát irányító szempontok egységét, amelyek mögött természetesen a szerző egyazon elfogultságai is ott munkálnak. Írásomban ezeket a lényegi szempontokat szeretném rekonstruálni. Arra keresem a választ, hogy mi volt Jászi munkáinak központi üzenete, alapgondolata. Mint látni fogjuk, ez egyben azt is feltárja, hogy Jászi miben látta a Monarchia felbomlásának legfontosabb okát és felelősét, valamint hogy mennyire tekintette az államalakulat széthullását elkerülhetetlennek. Szintén vizsgálódásom tárgya, hogy miként láttatta Jászi a történesekben saját és Tisza István szerepét.

Végül – mint a tanulmány központi problémáját – azt elemzem, hogy Jászinak a saját szerepéről kialakított képét mennyire igazolják korábbi, az összeomlás előtti megnyilatkozásai. Jelen írás címe – „visszhangtalan prófécia vagy utólagos bölcsesség” – tulajdonképpen erre a kérdésre utal. Jászi ugyanis *A Habsburg-monarchia felbomlása* című könyvében önmagát prófétai-Cassandra szerepbe helyezte. Az itt rögzített önkép alapján Jászi úgy jelenik meg, mint aki politikai színrelépésétől kezdve rámutatott a Monar-

⁶ JÁSZI: I. m. 1983, 12.

⁷ LITVÁN: I. m. 307.

⁸ RICHLY Gábor – ABLONCZY Balázs: *Jászi Oszkár*. In: ROMSICS Ignác (szerk.): *Trianon és a magyar politikai gondolkodás 1920–1953*. Budapest, 1998, 143.

chia létét fenyegető problémákra, és azok megoldásának gyógymódját is felmutatta. Igazságai azonban értetlenségbe ütköztek, és így visszhangtalanok maradtak:

„Én tudatosan és aktívan végig is éltem a Monarchia utolsó negyedszázadát, előre láttam a fenyegető veszélyeket és nehézségeket, és egy közönyös vagy ellenséges világtól körülvéve megpróbáltam meggyőzni honfitársaimat arról, hogy mélyreható, szerkezeti (a mezőgazdaságban, a közigazgatásban és az oktatási rendszerben, a különböző népek nemzeti szervezetében végrehajtott) reformok nélkül össze fog omlani a birodalom egész épülete.”⁹

A kérdés tehát az, hogy Jászi összeomlás előtti írásai mennyire igazolják vagy épp kérdőjelezik meg ennek a prófétai szereptudatnak a hitelességét.

A MONARCHIA FELBOMLÁSÁNAK OKA: AZ ELMARADT FÖDERALIZÁLÁS

Mind a két szellemi alkotás központi üzenete, hogy bár számos történelmi erővonal mutatott a később bekövetkezett kataklizmák felé, azok megfelelő politikával elkerülhetők lettek volna. Nem pusztán az Osztrák–Magyar Monarchia és ezen belül a történelmi magyar állam felbomlása, de a forradalmi megrázkódtatás, sőt maga a háborús vereség sem volt történelmi szükségszerűség. Jászi gondolatvilágában ez az áhított, a történelmi viharok elől menedéket nyújtó politika széles körű szociálpolitikai intézkedéseket, valamint átfogó földbirtokreformot foglalt volna magába. Ez Jászi meggyőződése szerint a birodalom magyar felén a szociális feszültségeket és az abból táplálkozó forradalmi indulatokat lohasztotta volna le. Szintén az üdvösnek tekintett politika része lett volna az általános választójog bevezetése, amely Jászi érvelése szerint nem pusztán az ország demokratizálását mozdította volna elő, de egyben a nemzetiségi tömegeket és a változások mellett elkötelezett rétegeket szavazati joghoz juttatva a magyar szupremáciát is képes lett volna megtörni. Ez pedig Jászi gondolatmenete értelmében megnyitotta volna az utat a birodalom dualista szerkezetének felszámolása, a Monarchia föderalizálása felé. Az érvelés értelmében a Monarchia föderalista átalakítása a birodalom létre legnagyobb veszélyt jelentő nemzetiségi feszültségnek a méregfogát húzta volna ki. Végül Jászi

⁹ JÁSZI: *I. m.* 1983, 61.

szerint egy föderalista szerkezetű, a birodalomban a szlávoknak döntő súlyt biztosító Monarchia nem vált volna a német hatalmi érdekek eszközévé.

Jászi 1920-as emlékiratában, a *Magyar kálvária – magyar föltámadásban* a történelmi katalizmák két döntő oka – egyrészt a szociális reformok megghiúsulása, másrészt a föderalizálás elmaradása – egyenlő hangsúllyal szerepelt. Az egyik a forradalmak, a másik a Monarchia felbomlásának magyarázataként szolgált. Jászi másik, *A Habsburg-monarchia felbomlása* című, 1929-es történelmi munkájában, amelyben kizárólag a Monarchia felbomlásának okait kutatta, a föderalizálás megghiúsulására vezette vissza mint fő okra a Monarchia megszűntét. A könyv írásakor, 1927 nyarán, így fogalmazta meg egy Károlyi Mihálynak írt levelében műve alapgondolatát:

„A chicagói egyetem nagyon nagy dicsérettel fogadta a beküldött részeket, de én érzem, hogy a könyv sokkal jobb lehetett volna, ha egy év helyett kettő állt volna rendelkezésemre. Amivel azonban meg vagyok elégedve, az a könyv architectonikája és alapgondolatának (a monarchia megbukott, mert nem volt képes federalizálódni) kemény és konzekvens keresztülvitele.”¹⁰

A könyv tanúsága szerint Jászinak meggyőződése volt, hogy a birodalom a nemzeti ellentéteken vérzett el. Nem elsősorban a háborús vereség vagy az antanthatalmak háborús ígervényei és rendezési elképzelései okozták vesztét, hanem a megoldatlan nemzetiségi kérdés: „a Habsburg-Monarchia végül is a nemzeti kérdésen bukott el”.¹¹ Könyvében egyetértőleg idézi az osztrák történész, Alfred Pribram megállapítását, miszerint ugyan „a világháború volt a Monarchia bukásának közvetlen oka, összeomlásának valódi oka azonban a különböző nemzetek kibékíthetetlen ellentéteiben rejtett, melyek függetlenséget kívántak”.¹² Jászi az előbbi megállapítás utolsó kitételével is egyetértett, maga is úgy fogalmazott könyvében, „hogy a kieleződő nacionalizmus korszakában a nemzetek már nemcsak nyelvi és kulturális autonómiára vágytak, hanem nemzeti államuk létrehozására is”.¹³ Ezeket a nemzeti egységeket azonban Jászi hite szerint egy konföderáció keretében lehetett volna megszervezni, megújítva így a Monarchiát: „az igazi orvosság [...] olyan államvezetés, amely konföderációba tömö-

¹⁰ Jászi Oszkár levele Károlyi Mihályhoz (Oberlin, 1927. augusztus 30.) In: LITVÁN György – VARGA F. János (szerk.): *Jászi Oszkár válogatott levelei*. Budapest, 1991, 308.

¹¹ Jászi: *I. m.* 1983, 299.

¹² *Uo.* 93.

¹³ *Uo.* 334.

ríti az új államalakulatokat [...] Ez volt az egyedüli kivezető út a Monarchia növekvő nehézségeiből.”¹⁴

Jászi könyvében ennek a tételnek megfelelően kapnak pozitív értékelést mint kiútkeresési kísérletek a különböző, a 19. század közepétől az első világháború kezdetéig sorjázó, a Monarchia föderatív átalakítását célzó elképzelések: a cseh František Palacký történészé,¹⁵ az osztrák szociáldemokrata Otto Baueré,¹⁶ Ferenc Ferdinándé¹⁷ vagy éppen a trónörökös belső köréhez tartozó román Aurel Popovicié.¹⁸ Fontos megjegyezni, hogy ezek a tervek nem voltak tekintettel a történelmi magyar állam integritására, az általuk megálmodott föderatív egységek határai keresztül-kasul átszelték annak területét.¹⁹ Külön érdekes, ahogy a szerző Ferenc Ferdinánd szerepét és törekvéseit értékelte. Jászi szerint minden a személyiségét és gondolkodását uraló visszatetsző vonás ellenére a trónörökös volt az, aki a legtisztábban meglátta a Monarchiát fenyegető veszélyeket és megoldásuk módját is. Mint a „szlávok és a többi elnyomott nemzetiség védelmezője”, gyűlölte a „magyar sovíniszta politikát”,²⁰ és elszánt volt a dualista rendszer és a magyar hegemonia megtörésében, a birodalom föderalizálásának keresztülvitelében, akár a katonai erőszak eszközét is felhasználva.²¹ Jászi Ferenc Ferdinánd terveit „hatalmas koncepciónak” nevezi, amitől „nem tagadhatjuk az elképzelés valóban napóleoni léptékét”.²² A trónörökösben végső soron „tragikus hőst” látott, akinek „halálát ugyanaz a délszláv világ okozta, amelynek emancipációja legfőbb törekvése volt”.²³

¹⁴ Uo.

¹⁵ Uo. 164–165.

¹⁶ Uo. 263–264.

¹⁷ Uo. 198–199.

¹⁸ Uo. 498.

¹⁹ Ezen tervek tartalmára vonatkozóan lásd ROMSICS Ignác: *Szemben az árral. A Habsburg Birodalom küzdelme a modern nacionalizmusokkal*. In: Uő: *Múltról a mának*. Budapest, 2004, 52–53., 67–68.

²⁰ JÁSZI: I. m. 1983, 197.

²¹ Uo. 199.

²² Uo.

²³ Uo. 200.

A magyar történelem egyik legradikálisabb változásait hozó időszaka minden bizonnyal az 1918 és 1921 között eltelt négy esztendő volt. Világháborús összeomlás, őszirozsás forradalom, Tanácsköztársaság, Trianon, s mindezek után lassú kibontakozás a már-már anarchisztikus állapotokból, az ország újrateremtése a megváltozott körülmények között. Olykor szinte megmagyarázhatatlan események sorjázta gyors egymásutánban, tervezhetetlenné téve a kor legtöbb emberének életét, mindennapjait.

Az Országgyűlés Hivatalának Közgűjteményi és Közművelődési Igazgatósága a Magyar Történelmi Társulattal közösen arra vállalkozott, hogy a 100 éves évfordulóra való tekintettel négy egymást követő konferencián mutassa be a legújabb kutatási eredményekre alapozva a sorsfordító éveket. Így került sor 2018. október 31-én, Tisza István gróf halálának évfordulóján a Főrendiházi ülésteremben az első tudományos tanácskozásra. Az ezen elhangzott előadások arra keresték a választ, hogy milyen kiváltó okai voltak az 1918 nyarán, kora őszen bekövetkezett látványos, a történelmi Magyarország végét jelentő összeomlásnak, hogyan hatott ez a magyar társadalom különböző rétegeire s a politikai elitre.

A konferencia előadói Maruzsa Zoltán, Hatos Pál, Révész Tamás, Szarka László, Katona Csaba, Tamara Scheer, Kovács Dávid és ifj. Bertényi Iván voltak. Előadásaik szerkesztett változatát közöljük kötetünkben, kiegészítve Balázs Eszter, Géra Eleonóra és Kerényi Éva tanulmányaival. A konferencia fővédnöke Kövér László, az Országgyűlés elnöke volt.

